

Wolfgang Iser

Akt čtení

Teorie estetického účinku

(Der Akt des Lesens. Theorie ästhetischer Wirkung, 1976)

Předmluva (7–11) zdůrazňuje, že literární text má komunikační charakter a že představuje „potenciál účinku (*Wirkungspotential*), který se aktualizuje v procesu čtení (*Lesevorgang*)“ (7).

Kap. Stav problému (12–86) podává nejprve kritiku koncepcí literárněvědné interpretace, které chápou smysl jako předem existující entitu, jež byla autorem v textu ukryta, a které spatřují úlohu literárního badatele v tom, že tento (jediný možný) smysl odhalí a tlumočí čtenářům (12–18). Konstatuje se, že zmíněná norma interpretace je založena na klasickém ideálu uměleckého díla jako „zjevení pravdy“ a reprezentanta společenského celku, jež neodpovídá novodobé literatuře (25–29). Důležité je podle Isera především to, že smysl textu není vysvětlitelný, ale „může být pouze zažit jako účinek“ (22). V další části kap. jsou načrtnuty některé rysy teorie estetického účinku (37–86): literární dílo zahrnuje dva póly, pól umělecký, tj. text vytvořený autorem, a pól estetický, tedy konkretizaci uskutečňovanou čtenářem; dílo „ožívá“ až při propojení textu s ustavujícím výkonem (*Konstitutionsleistung*) recipujícího vědomí (38–39). Akty uchopení textu (*Erfassungsakte*) jsou přitom řízeny textovými strukturami, avšak nejsou jimi plně kontrolovány (45). V souvislosti s tím je zaveden pojem implicitního čtenáře, případně čtenářské role (*Leserrolle*); vymezuje se jako „soubor předběžných upozornění (*Vororientierungen*), která fikční text nabízí svým možným čtenářům jako podmínky recepcce“ (60). K tomu autor podotýká, že nabídka se při četbě realizuje pouze selektivně, a to podle rozličných historicky daných a individuálních dispozic čtenářů (65). Pojem implicitního čtenáře tak představuje relační horizont pro mnohost aktualizací textu (66).

Kap. Funkčně historický textový model literatury (87–174) přináší pokus o postžení specifiky literárního, tj. fikčního textu

Pojednání německého literárního vědce, které v kontextu metodologie Kostnické školy recepční estetiky teoreticky formuluje problémy vztahu mezi textem a čtenářem.

na základě porovnání s podmínkami úspěšné komunikace, jak je vymezila teorie řečových aktů. Konstatuje se, že fikční text tyto podmínky závažně porušuje, avšak rovněž je osobitým způsobem naplňuje (99). Nejsou tu totiž předem dány žádné konvence, které by byly společné pro mluvčího a posluchače, ale do textu vstupují konvence z nejrůznějších oblastí a neočekávaným způsobem se kombinují. Čtenář musí teprve konstituovat kód, který je základnou textu (98). Fikční text není zakotven v reálné situaci, setkáváme se tu však se zvláštním ekvivalentem této situace. Vztah textu a čtenáře si podle Isera můžeme představit na základě modelu autoorganizujících systémů: text se jeví jako inventář znaků (signifikantů) poskytujících čtenáři impulzy pro produkci signifikátů; zároveň se ale uskutečňuje zpětná vazba, do textu je předávána informace o dosaženém účinku a konfrontací dochází ke korekci čtenářem utvářených signifikátů. Text a čtenář se tedy nacházejí v dynamické situaci, která není dána předem, ale vzniká v procesu čtení jako podmínka porozumění (107–111).

Ústřední místo v kap. zaujímá výklad o pojmech repertoár a strategie (114–173). Jako repertoár se označují vnější konvence, již dříve známé prvky; tvoří jej především sociální a historické normy, „sociokulturní kontext v nejširším smyslu, z něhož text vyrůstá“ (115). Mimotextové normy nejsou ovšem v textu prostě reprodukovány, ale podléhají redukci a selekci, jejich prvky jsou vyňaty ze svých původních souvislostí a vytvářejí nové vztahy. Text je tedy reakcí na normy a „modely skutečnosti“ (118); podle Isera se zaměřuje především na odhalení jejich deficitů, tj. na to, co v nich bylo zakryto nebo nezvládnuto. Z toho vyplývá, že fikční text se neshoduje s dosavadními znalostmi čtenářů. Tato asymetrie je, jak autor zdůrazňuje, základním předpokladem pro uskutečnění literární komunikace. Tím, že ruší platnost dosud známého, vytváří text navíc podmínky k tomu, aby čtenář získal vhled do fungování systému, v němž sám „vězí“ (115–124).

Jako další složku repertoáru uvádí Iser literární tradici; tradice přechází do textu rovněž prostřednictvím redukce a selekce, vztahy jednotlivých prvků se modifikují (132–134). V celkové charakteristice povahy repertoáru pak autor konstatuje, že jeho prvky se z hlediska čtenáři známých faktů jeví jako nesourodé, neekvivalentní, avšak na druhé straně jejich spojení v jednom celku signalizuje, že musí být navzájem vztaženy. Čtenář proto musí opustit oblast své zkušenosti a usilovat o konstituování textového systému ekvivalencí, jinak řečeno smyslu textu (136–143).

V pasáži o strategiích se věnuje pozornost textovým strukturám, jejichž úkolem je „navrhovat možnosti kombinací [...] elementů, které jsou nezbytné pro dosažení ekvivalence“ (143). Iser pokládá za důležité především dva typy relací. V prvním případě je to

poměr popředí a pozadí: při vybrání nějakého prvku do textu se do popředí dostává jeho novost, zároveň však prvek poukazuje na své původní místo a daný systém vztahů vystupuje jako pozadí pro textové užití prvku. Tím se jednak ozřejmuje významový rozestup mezi známou a ještě neznámou souvislostí, jednak se utváří podmínka pro čtenářské pochopení textu (157). Druhá opozice, téma—horizont, je spojena s pojmem perspektivy, který u Isera zaujímá závažné místo. Text je podle jeho pojetí systémem perspektiv (162). Pokud jde o narativní literaturu, uvádějí se čtyři základní perspektivy: perspektiva vypravěče, postav, děje a naznačené fikce čtenáře (162–163). Perspektivy představují různé dílčí pohledy na tutéž předmětnost, čtenářovým úkolem je jejich propojení. Při četbě se ovšem může čtenář ztotožňovat pouze s určitým segmentem některé perspektivy; to, co je v jeho zorném poli, označuje Iser jako téma. Téma je vnímáno na horizontu všech témat dosavadních (164), přičemž na základě poměru mezi tématem a horizontem dochází k vzájemnému osvětlování perspektiv. Jednotlivé prvky textu získávají svůj význam (*Signifikanz*) až prostřednictvím vzniklé sítě vztahů; tak se překračuje to, co bylo v textu dáno explicitně (*mit Bestimmtheit*), a vzniká možnost vytvoření systému ekvivalencí (166–167).

Kap. Fenomenologie čtení (175–256) se zaměřuje na otázky „převodu textu do vědomí čtenáře“ (175). Východiskem výkladu se stává fakt, že nelze pojmout celek textu v jediném okamžiku (177), ale čtenář se textem postupně pohybuje, je pro něj přítomna vždy pouze jedna jeho fáze (178). Při čtení každé věty se proto uplatňuje očekávání toho, co bude následovat, a je pak naplněno, naplněno v pozměněné podobě, nebo zklamáno. Změny také působí zpětně na to, co už bylo přečteno a pokleslo ve vzpomínku: předmět vzpomínky se staví před nový horizont, který ještě neexistoval v době aktuální četby. Každý okamžik čtení se tak jeví jako dialektické sepětí vzpomínky a očekávání, či — řečeno Husserlovými termíny — retence a protence (180–183). Na této základně buduje čtenář syntézy, při nichž postihuje (jazykově nevyjádřené) vztahy znaků v textu (197). Iser zdůrazňuje, že syntézy mají často charakter výběru z řady možností (201). Jestliže se naplňuje čtenářovo očekávání, dojde k zaměření na určité rysy textu a ostatní se tlumí (202). Ne zvolené možnosti však zůstávají stále v pozadí a latentně narušují syntézy, které čtenář produkuje, a ve kterých proto „vězí“. Smysl díla tak pro čtenáře nabývá charakteru dění (*Geschehen*, 207–210). Druhá část kap. (219–256) obsahuje důkladnější výklad o povaze syntéz (představy vytvářející imaginární objekty, spojování těchto objektů atd.).

Závěrečná kap. Interakce textu a čtenáře (257–355) přináší různá doplnění dosavadního výkladu. Především se zabývá otázkou

asymetrie mezi textem a čtenářem a způsoby jejího zrušení: text provokuje čtenáře k produkování představ a současně mu ukazuje, že tyto představy jsou nedostatečné a musí být korigovány. V průběhu reakcí na vlastní výtvořky se čtenář vzdaluje od svých návykových dispozic a získává zkušenost, jež dosud stála mimo jeho horizont. Prostřednictvím této zkušenosti si uvědomuje souvislosti, které mu dosud byly skryty, protože do nich byl bezprostředně vřazen (263, 291–293). Dále se poukazuje na to, že komunikační proces mezi textem a čtenářem je řízen dialektikou ukázaného a zamlčeného, přičemž to, co není explicitně řečeno, má závažnější úlohu (265–267). Výklad se proto soustřeďuje na problematiku prázdných míst (*Leerstellen*) v textu (267–327): prázdná místa podněcují čtenáře k obsazování vynechaného a zároveň tuto činnost regulují. Iser se domnívá, že prázdná místa se objevují především mezi jednotlivými textovými perspektivami — jejich vztahy nejsou vyjádřeny (267). Čtenář musí segmenty vzájemně propojit, musí „formulovaný text ještě jednou formulovat pro sebe“ (287). Jako další rys, který slouží k regulaci komunikace mezi textem a čtenářem, uvádí Iser negaci (327–347): v textu se vyskytuje něco, co je čtenáři známo, jen proto, aby to bylo popřeno. Zrušená platnost známého faktu vyvolává u čtenáře snahu nalézt ve svých představách pozitivní (v textu neuvedenou) alternativu („je třeba formulovat něco, co text sice opatřuje obrysy, avšak zamlčuje“, 337). Čtenář je tím veden i k provedení korektury svých návykových dispozic, takže v jeho vědomí dochází rovněž k negaci (sekundární negace, 337–338).

Koncepce představená v knize německého anglisty je výsledkem mnohaleté soustředěné práce. První náčrt problematiky podává studie (původně univerzitní přednáška) Apelová struktura textů¹ z roku 1970, v dalších letech pak byly samostatně publikovány přípravné verze některých kapitol.² Sledovaných otázek se dotýká i soubor studií o novodobé anglické literatuře *Der implizite Leser. Kommunikationsformen des Romans von Bunyan bis Beckett* (1972). V kontextu Kostnické školy recepční estetiky zaujímá Iserův přístup osobité místo. Vůdčí představitel školy → Hans Robert Jauß předpokládal, že zdůrazněný historismus a pohled z perspektivy čtenáře může být bázi pro vytvoření „nového paradigmatu“ literární vědy, které bude literatuře konečně adekvátní.³ Protože u Isera historický aspekt nezískává prvořadou důležitost a jako východisko výzkumu slouží text (příznačně se jeho ústředním pojmem stává nikoli recepce, ale účinek textu), ozval se mezi recenzenty hlas, že Iser je spojen ještě se „starým paradigma-tem“.⁴ Iserovo snažení však logicky vyplývalo z potřeb recepční

1 Apelová struktura textů, in: M. Sedmidubský et al. (eds.), *Čtenář jako výzva. Výbor z prací kostnické školy recepční estetiky*, Brno 2001, s. 39–61 [1970].

2 Proces čtení ve fenomenologickém pohledu, *Aluze* 2002, č. 2, s. 106–117 [1971/1972]; *Die Wirklichkeit der Fiktion. Elemente eines funktionsgeschichtlichen Textmodells der Literatur*, in: R. Warning (ed.), *Rezeptionsästhetik. Theorie und Praxis*, München 1975, s. 277–324.

3 H. R. Jauß, *Paradigmawechsel in der Literaturwissenschaft*, *Linguistische Berichte* 1969, č. 3, s. 44–56.

4 H. Link, „Die Appellstruktur der Texte“ und ein „Paradigmawechsel in der Literaturwissenschaft“?, in: *Jahrbuch der deutschen Schillergesellschaft* 1973, s. 532–583.

estetiky. Při zaměření na výzkum způsobů recepce se na jedné straně objevuje nebezpečí nekritického badatelského subjektivismu, na druhé straně, v případě empirické orientace, se zase nejednou setkáváme se změtí různorodých údajů, které nelze převést na „společného jmenovatele“ (k empirickému zkoumání recepce srov. např. článek Heinze Hillmanna)⁵. Jako velmi naléhavá se proto ukazovala otázka, které textové rysy jsou bázi a určující složkou pro množství individuálních konkretizací, a úloha popsat obecný charakter konkretizací. (Tímto okruhem problémů se dále zabýval mj. Karlheinz Stierle v knize *Text als Handlung. Perspektiven einer systematischen Literaturwissenschaft*, 1975.) Iser v *Aktu čtení* vychází především z fenomenologické tradice (Edmund Husserl, → Roman Ingarden), vedle toho se mj. odvolává na výklady Jana Mukařovského o estetické normě a opírá se o teorii řečových aktů (John Langshaw Austin, John Rogers Searle) a zejm. o teorii systémů Niklase Luhmanna.⁶ Po svém vydání vyvolal *Akt čtení* nemalý ohlas a překlad do angličtiny z roku 1978 podstatně přispěl rovněž k Iserově proslulosti v USA, kde byl řazen do kontextu tzv. *reader-response criticism*.⁷ Obecně uznávaná podnětnost Iserovy práce spočívá především v poukazu na dynamičnost interakce mezi literárním textem a čtenářem, ve snaze o postižení dialektiky nadindividuálních a individuálních faktorů v této interakci a rovněž ve vyzdvižení aktivního a produktivního vztahu literárního díla k realitě. Současně se ale četné Iserovy základní postuláty a užívané pojmoslovný aparát, propojující prvky hermeneutiky a sémiotiky, staly předmětem kritiky, představený model byl z různých hledisek opakovaně hodnocen jako vágní, omezený a jednostranný (Iser také už v době formování své koncepce na výtky reagoval)⁸. Spory vyvolalo např. vymezení literárních textů jako textů, které se vztahují k „modelům světa“, existujícím normám a konvencím, a nemohou být tedy chápány jako nápodoba či reprodukce bezprostřední skutečnosti; v souvislosti s tím vystupoval Iser proti marxistické teorii odrazu, v době vydání knihy ještě značně rozšířené. Dále byla Iserovi mj. vyčítána absolutizace subverzivního rázu literatury, představuje, že za její bázi je nutno považovat rozrušování existujících norem a kódů; vzniká tak problém, jak přistupovat k literárním dílům, která dané normy a kódy evidentně potvrzují. Vedle toho docházelo i ke zpochybňování obecné platnosti Iserova pojetí čtenáře a způsobu čtení: Iser čtení popisuje jako proces zřetelně intelektualizovaný a spojený na jedné straně s úsilím o vytvoření koherentní konstrukce smyslu díla, na druhé straně se změnami čtenářova postoje ke světu. „Frontální útok“ proti Iserově teorii čtení podnikl americký představitel afektivní stylistiky (*affective stylistics*) → Stanley Fish, který poukázal na to, že nabídky či

5 H. Hillmann, *Rezeption — empirisch*, in: *Historizität in Sprach- und Literaturwissenschaft*, München 1975, s. 433–449.

6 Mj. N. Luhmann, *Zweckbegriff und Systemrationalität*, Frankfurt/M. 1973.

7 Srov. J. P. Tompkins (ed.), *Reader-Response Criticism. From Formalism to Post-Structuralism*, Baltimore — London 1980.

8 W. Iser, *Im Lichte der Kritik*, in: R. Warning (ed.), *Rezeptionsästhetik. Theorie und Praxis*, München 1975, s. 325–342.

instrukce produkované textem jsou nutně výsledkem interpretační aktivity čtenáře, a současně Iserovi vytkl nerespektování faktu, že recepce textu není jedinečná, ale je determinována nadindividuálními konvencemi a území; Iser pak v odpovědi hájil nezávislost slov textu na recipujícím vědomí.⁹ V časovém odstupu bývá kladena otázka, nakolik je smysluplné navrhnout abstraktní model procesu čtení, který není ověřován v interpretační praxi (Iser v následujících letech uveřejnil řadu interpretací děl anglické literatury, v nichž však už teoretický aparát z *Aktu čtení* nerozvíjel). V rámci vývoje uvažování o způsobech interakce mezi textem a čtenářem představuje ovšem *Akt čtení* stále velmi důležitou a nepominutelnou položku.

Vydání

Der Akt des Lesens. Theorie ästhetischer Wirkung, München 1976 (z tohoto vyd. citováno), 1984 (přehlednuté vyd.), 1990, 1994. *L'Acte de lecture. Théorie de l'effet esthétique*, Bruxelles 1976, 1985; Sprimont 1997. *The Act of Reading. A Theory of Aesthetic Response*, Baltimore 1978, 1980, 1981, 1984, 1987, 1991, 1997. Japonské vyd., Tokio 1982, 1998. Arabské vyd., Fás 1987. *El acto de leer. Teoría del efecto estético*, Madrid 1987. *L'atto della lettura. Una teoria della riposta estetica*, Bologna 1987. Čínské vyd., Peking 1991. Korejské vyd., Soul 1993. *O ato da leitura. Uma teoria do efeito estético*, São Paulo 1996. *Bralno dejanje. Teorija estetskega učinka*, Ljubljana 2001. Koncepty čtenáře a koncept implicitního čtenáře (část kap. 1), *Aluze* 2004, č. 2–3, s. 135–143. *Actul lecturii. O teorie a efectului estetic*, Pitești 2006. Hebrejské vyd., Jeruzalém 2006.

Literatura

H. U. Gumbrecht, recenze, *Poetica* 1977, s. 522–534. K. Maurer, Formen des Lesens, *Poetica* 1977, s. 472–498. D. Barnouw, recenze, *Modern Language Notes* 1979, č. 12, s. 1207–1213. S. Fish, Why No One's Afraid of Wolfgang Iser, *Diacritics* 1981, č. 1, s. 2–13. T. Eagleton, *Literary Theory. An Introduction*, Oxford 1983 (č. 2005). P. V. Zima, *Literarische Ästhetik*, Tübingen 1995 (č. 1998). P. A. Bilek, *Hledání jazyka interpretace*, Brno 2003. M. Richter, Wirkungsästhetik, in: H. L. Arnold – H. Detering (eds.), *Grundzüge der Literaturwissenschaft*, München 2003. P. A. Bilek, Wolfgang Iser a jeho koncept implicitního čtenáře v *Aktu čtení*, *Aluze* 2004, č. 2–3, s. 134–135. E. Schaffer, *The Act of Reading and After. The Reception of Wolfgang Iser in Britain*, Edinburg 2004. J. Holý, Kostnická škola a její

⁹ S. Fish, Why No One's Afraid of Wolfgang Iser, *Diacritics* 1981, č. 1, s. 2–13; W. Iser, Talk Like Whales. A Reply to Stanley Fish, *Diacritics* 1981, č. 3, s. 84–87.

souvislosti, in: A. Haman – J. Holý – V. Papoušek, *Kritické úvahy o západní literární teorii*, Praha 2006, s. 107–146.

Wolfgang Iser (1926–2007)

Německý literární vědec, anglista. Patřil k nejvýznamnějším představitelům Kostnické školy recepční estetiky (k této problematice mj. *Die Appellstruktur der Texte*, 1970; *Der implizite Leser*, 1972). V letech 1960–1963 byl profesorem na univerzitě ve Würzburgu, potom v Kolíně nad Rýnem, v letech 1967–1991 působil na univerzitě v Kostnici. Ve svých pozdějších dílech propracovával antropologicky podloženou teorii literární fikce (*Das Fiktive und das Imaginäre. Perspektiven literarischer Anthropologie*, 1991), zabýval se také teorií interpretace (*The Range of Interpretation*, 2000) a literární teorií obecně, především její metodologií tíhnoucí v posledních letech k interdisciplinarizaci (*How to Do Theory*, 2006). Další díla: *Die Artistik des Misslingens* (1979), *Laurence Sternes „Tristram Shandy“* (1987), *Shakespeares Historien* (1988), *Prospecting. From Reader Response to Literary Anthropology* (1989).

České překlady

Teorie literatury. Aktuální perspektiva (2004), *Jak se dělá teorie* (2009). Stati: Fenomenologický přístup, in: M. Peprník (ed.), *Směry literární interpretace 20. století. Texty, komentáře*, Olomouc 2000, s. 209–221; Apelová struktura textů. Nedourčenost jako podmínka účinku literární prózy, in: M. Sedmidubský et al. (eds.), *Čtenář jako výzva. Výbor z prací kostnické školy recepční estetiky*, Brno 2001, s. 39–61; Proces čtení ve fenomenologickém pohledu, *Aluze* 2002, č. 2, s. 106–117; Koncepty čtenáře a koncept implicitního čtenáře, *Aluze* 2004, č. 2–3, s. 135–143; Užití fikce v literární a generativní antropologii, *Aluze* 2005, č. 1, s. 52–61.

/mš/